

вить зловживання з боку як відчужувача, так і набувача. Відчужувач не зможе змінювати умови спадкового договору, а набувач, в свою чергу, не зможе використовувати зазначене майно задля маніпуляцій відчужувачем.

По-друге, спадковий договір не може бути змінено або розірвано після смерті одного з відчужувачів, оскільки частина майна, яка належала померлому з подружжя, де-факто належить набувачеві, при цьому питання щодо розірвання спадкового договору і повернення саме цього майна вже не може бути вирішено, оскільки особа – відчужувач зазначеного майна померла, але де-юре набувач

набуває саме цю частку майна після смерті другого з подружжя разом з його часткою.

Але при цьому мають бути випадки, які дозволять розірвати або скасувати спадковий договір.

На наш погляд, можна, і навіть необхідно скористатись аналогією спадкового права, і зазначити, що спадковий договір має бути визнано недійсним у разі, якщо набувач умисно позбавив життя відчужувача або вчинив замах на його життя, а також, якщо буде встановлено, що набувач ухилився від надання допомоги відчужувачу, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Майданик Р. А. Поняття і правова природа спадкового договору за цивільним законодавством України / Р. А. Майданик // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 6 (80). – С. 48–60.
3. Шама Н. Поняття та ознаки спадкового договору / Н. Шама // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 49. – С. 142–150.
4. Васильченко В. В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі спадкового права / В. В. Васильченко // Право України. – 2003. – № 7. – С. 137–138.
5. Антошкіна В. К. Договірне регулювання відносин подружжя : Дис... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.03 / В. К. Антошкіна ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 208 с.
6. Цивільне право України : Загальна частина : Підручник / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.

УДК 347.347.1.347.126

ПРИРОДНЕ ПРАВО ЯК ПРИВАТНОПРАВОВА ЦІННІСТЬ

NATURAL LAW AS A VALUE PRIVATEPRIVATE

Мікуліна М.М.,

д.ю.н., доцент, професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія Служби безпеки України

У статті досліджується походження природних прав людини крізь призму філософії людини, філософії її природи, внутрішнього сприйняття та осмислення свого місця у соціумі, а також розвиток суспільства і правової думки щодо цього процесу.

Ключові слова: природне право, приватне право, публічне право, особисті немайнові права.

В статье исследуется происхождение природных прав человека сквозь призму философии человека, философии его природы, внутреннего восприятия и осмысления своего места в социуме, а также развитие общества и правовой мысли относительно этого процесса.

Ключевые слова: природное право, приватное право, публичное право, личные неимущественные права.

This article examines the origin of natural rights through the philosophy of man, philosophy of nature, inner perception and understanding of their place among society, and the development of society and legal thought regarding this process.

Key words: natural law, private law, public law, personal non-property rights.

З давніх часів і до сьогодні людина не покидає спроб пізнати себе, світ навколо себе, походження та функціонування суспільства й своє місце в ньому тощо. Щоразу доходить нових результатів чи змінює усталені норми і правила, пропонує функціональні зміни чи удосконалення, переосмислює і, можливо, робить радикальні кроки. Та зрозуміло одне – без змін немає поступу. Через такі пошуки і трансформації відбувалося й віднайдення першооснови приватного права. Досліджували свого часу у різні способи питання, пов'язані з цією проблемою, О. Данільян, Л. Байрачна, С. Максимов, Є. Харитонов, О. Крупчан, С. Алексєєв, В. Борисова, І. Спасиво-Фатєєва, В. Яроцький, С. Шимон та інші науковці. Їх висновки мають безумовне значення для правової науки і цивілістики зокрема. Ураховуючи ці напрацювання, спробуємо дослідити цю проблему крізь призму філософії людини, філософії її природи, внутрішнього сприйняття та осмислення свого місця у соціумі та розвиток суспільства і правової думки щодо цього процесу.

Українські філософи і правники, які були послідовниками Канта та Гегеля, дали нам світоглядне бачення й розуміння природного права та його співвідношення з

приватним. «Національному характерові українського народу властиві такі риси, як емоціоналізм, індивідуалізм і прагнення до волі, визнання цінності миру між людьми і гармонії людини з Богом» [1, с. 147]. Тому найбільш адекватною національному характерові була «філософія серця». Ідея права у межах кардіоцентризму полягає не у формально-зовнішньому примусі, а в регулюванні життя, ураховуючи внутрішній світ і волю людини. Право є умовою, можливістю творчої самореалізації особистості, її індивідуального розвитку.

Г. Сковорода обґрунтував релігійно-онтологічне походження природного права. На його думку, визначальними принципами правового світогляду є ідея моральної автономії особистості та ідея справедливості. Концепцію «спорідненості» він розглядає як пізнання внутрішньої людини, її природи, виявлення міри волі, а також як спорідненість між природним правом і правом чинним. Одним із основних положень у поглядах Г. Сковороди було «намагання «жити за натурою», переконання, що щастя полягає не у матеріальних благах і почестях, не у грошах, а у визначенні людиною власної природи («сродності») і у виборі діяльності, яка цій природі відповідає» [2, с. 354].

Наступником цих ідей був П. Юркевич, який вважав, що джерелом морального і правового законодавства є не розум, а прийнята система цінностей. «Людина може судити про те, що є право, не тільки на підставі позитивного права, а й на підставі ідеї права, створеної внутрішньо... Людина має визначені правила, звичаї, коритися яким справа добра і свята. Підкоряючись цим правилам і звичаям, вона має здатність судження про їх достоїнство» [1, с. 150].

Історичний зріз XIX – початку XX століть пов'язаний з посиленням позитивістських поглядів на право. Квінтесенцією інтересів М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського була проблема прав українського народу. Зокрема, М. Драгоманов був прихильником природного права і вважав, що людина від народження має природні права, найважливішими з яких є право на життя, на особисту недоторканність. М. Грушевський, трактуючи історію суспільства як історію розвитку людського духу, відстоював і пріоритет прав людини стосовно права держави, пріоритет прав нації перед правами особистості, визнання людини як самостійної цінності тощо.

Український філософ і правознавець, Б. Кістяківський, вважав правову державу джерелом солідарних соціальних відносин, мета якої – відстоювати принципи загального блага. У центрі теорії правової держави є «право на гідне існування». На думку Б. Кістяківського, «природні», споконвічно властиві людям, права обмежують державну владу, вони є основою і доповненням підзаконної влади та основою фундаментальних принципів правової держави. Вони повинні визнаватися та охоронятися за допомогою приватного і публічного права.

Розвиток природного права вплинув та визначив особливості правової матерії на всіх етапах становлення суспільства «... наприкінці XIX – початку XX століття розпочалися пошуки «втраченої ідеї права», «правильного» права. І ці пошуки привели ні до чого іншого, як до відродження того, що здавалося похованим назавжди – до відродження природного права» [3, с. 442].

У першій половині XX століття спостерігається тенденція до поєднання «російської ідеї» із західною «ідеєю прав людини». Зокрема, М. Алексєєв тлумачить право як «багатомірне явище, що розкривається шляхом феноменологічного опису правової структури» [1, с. 160]. Ця структура складається з таких елементів, як суб'єкт права (носії правового змісту актів визнання), реалізовані правові цінності, основні визначення права чи його модусів – прав та обов'язків.

Отже, можна стверджувати, що засновники ліберальної ідеї розвинули концепцію природного права і збагатили її новими цінностями. Такі принципи лібералізму, як віра в людський розум, реалізація свободи у приватній власності, позиціонування людини як мети суспільного розвитку, прагматизм, раціоналізм пов'язані з такою приватноправовою цінністю, як сприяння матеріальним умовам свободи, а індивідуальна свобода набула змісту правової і перетворилася на джерело ініціативи та активності індивіда.

Можемо дійти висновку, що у класичній античності джерелом дійсного права вважалася природа взагалі, у християнському середньовіччі – мудрість Творця, у новий час – досконалість людського розуму. Відомі дві концепції природного права: по-перше, як критичної інстанції, що дає моральну оцінку позитивного права з позиції його справедливості чи несправедливості; по-друге, як необхідної та незмінної основи чинного законодавства.

Ураховуючи зазначене, суть ідеї природного права полягає у тому, що поряд із правом, створеним людьми і вираженому у законах (позитивним правом), існує природне право як сукупність вимог, що виникли за об'єктивних умов життєдіяльності людини. Норми природного права покликані захищати права людей, що зумовлені особли-

востями їх природи (право на життя, спілкування, особисту гідність тощо). Природному праву притаманна безумовна категоричність, непохитність, непідвладність ситуаціям, невідворотність спонтанного настання негативних наслідків за ігнорування природно-правових вимог. А з метою урегулювання норм і принципів природного права необхідно, щоб вони втілювалися у нормах позитивного права.

Логічним «містком» між попередніми і сучасними поглядами на «природну складову» певних особистих немайнових прав є, власне, глибинність першоджерела – природного права. «Природне право, починаючи з часів Великої Французької революції (і не меншою мірою надалі), наповнилося принципово новим і сучасним змістом, стало носієм основоположних соціальних цінностей сучасної історичної епохи – величі розуму і свободи людини, її високого статусу, невід'ємних прав» [3, с. 439].

С. Алексєєв виокремлював фактори сучасного природного права. Першим з них є новий зміст поняття «свобода», «високий статус», «невід'ємні права людини». Другим – пряме поєднання прав і свобод людини з соціальною відповідальністю індивіда за свою поведінку, її наслідки. «Таке поєднання принципово суттєве саме собою, тобто у вигляді іманентності свободи людини, її статусу, насамперед – статусу власника, і особливо – у напрямках та сферах життя суспільства. Зокрема – у сфері екології у зв'язку з індустріальним та постіндустріальним розвитком суспільства, потужним проникненням науково-технічної думки, експериментальних й комерційних акцій до тонких і тендітних біологічних механізмів живих істот, коли виникає загроза самому життю, його гармонійному, збалансованому функціонуванню» [3, с. 440]. Третім – віддзеркалення вимог природного права через нові «прошарки соціальності», спричинені науково-технічним прогресом. На підтвердження цього наводить слова О. Шпенглера: «... античне право було правом тіл, наше право – це право функцій. Римляни створили юридичну статутку, нашим завданням є створення юридичної динаміки».

Для з'ясування належності особистих немайнових відносин необхідно розглянути критерії розмежування приватного і публічного права. Констатація належності до приватного права норм, що встановлюють і забезпечують права людини, теж не є однозначною через те, що забезпечення здійснюється за допомогою норм, які мають публічний характер. Забезпечення приватного життя (права на недоторканність житла, самої особи; права на приватну кореспонденцію, телефонні розмови тощо) відбувається шляхом закріплення у законодавстві імперативних норм публічного характеру.

Для розмежування приватного і публічного права є потреба звернутися до першоджерела – поняття права. На сьогодні відсутнє базове поняття права і це створює проблему визначення будь-якого похідного від нього об'єкта. «Явище пошуку визначення і невдачі багатьох відповідних спроб повторюються і з приводу інших загальних понять як абсолютно, так і відносно юридичних, тому що ці поняття не можуть бути належними науковими поняттями, поки не вирішена проблема про верховне поняття, про поняття права як такого» [4, с. 28].

Наведені положення були запропоновані як основа для розрізнення приватного і публічного права: 1) право не є законом; 2) дві основні правові теорії – теорія природного і теорія позитивного права, у межах яких досліджуються такі об'єкти, як право і закон; 3) право є об'єктивною реальністю – здатністю володарювання над природою, а також своєрідною шкалою цінностей «добро – зло», що надається людині; ця реальність включає також властивість людини усвідомлювати свої наміри, дії, оцінювати їх за допомогою цієї шкали; 4) виникнення у людини об'єктивної реальності (права) не пов'язане з іншими людьми, із суспільством, тобто ця реальність надається людині (правоздатність) Творцем (наддержавний характер

права обґрунтовується й іншими концепціями, школами права – історичною, психологічною, соціологічною); таке поняття права відповідає гегелівському визнанню права як об'єктивного духу; 5) закон – це модель того, як має бути, модель, що надається Богом (релігійні закони) або законодавцем; 6) якщо право можна, в основному, пізнавати, і лише деякою мірою за допомогою закону творити, регулювати (збільшувати або зменшувати), то закон, навпаки, є переважно об'єктом творіння і, значно меншою мірою – об'єктом пізнання (нормативістська та аналітична школи права); 7) державі іманентна публічність і ця властивість трансцендентальна за природою [4, с. 29-30]. З викладеного випливає, що право може бути лише приватним, а публічною, державною – тільки влада.

Пріоритетним критерієм поділу права на приватне і публічне є формальний, тобто спосіб побудови і регулювання юридичних відносин, властивий обом системам (приватній та публічній). Зокрема, Б. Черепакін зазначав, що приватноправове відношення побудовано на засадах координації суб'єктів приватного права, приватне право є системою децентралізованого регулювання життєвих відносин, а публічно-правове відношення побудовано на засадах субординації суб'єктів публічного права і є системою централізованого регулювання життєвих відносин [5, с. 6].

Однак, у науці поряд з проблемою поділу права на публічне і приватне давно виникло і дискутується питання поділу не всієї правової сфери, а тільки тієї її частини, основу якої становить цивільне право, на цивільне й торговельне право. Традиція відокремлення норм торговельного права від інших норм приватного права стала при-

чиною виникнення такого явища, як дуалізм приватного права [6, с. 24]. У цьому зв'язку потрібно назвати прийняття у Франції ордонансів (Ордонанс про сухопутну торгівлю, Ордонанс про морську торгівлю) Кольбера, а також у Німеччині – Німецького торговельного уложення. Проблема дуалізму приватного права існувала тільки у континентальній правовій системі, оскільки у Великій Британії та Сполучених Штатах Америки система загального права не зазнала галузевого поділу. Вже на початку ХХ століття відбуваються процеси кодифікації приватного права у єдині цивільні кодекси держав (Цивільний кодекс Швейцарії, Єдиний Цивільний кодекс Італії, Цивільний кодекс Нідерландів тощо). Україні, урахувавши її історичний розвиток, не був характерний дуалізм приватного права.

Ураховуючи викладене, зазначимо, що основна функція приватного права (з-поміж інших) полягає у розподілі духовних та матеріальних благ і наданні їх певним суб'єктам. Розподільна функція завжди притаманна приватним правам. З огляду на емпіричний матеріал історії права можна стверджувати, що будь-яке приватне право надає суб'єкту певні повноваження, якими він за своїм волевиявленням може скористатися, тобто розпоряджатися цими можливостями на свій розсуд. Як громадяни будь-якої держави, громадяни України бажають жити за правилами та принципами цивілізованого суспільства – принципами поваги до людської гідності, відповідальності, захисту найбільш уразливих сфер (свободи власності, неприпустимості втручання в особисте життя тощо). Це може бути втіленим завдяки плідній роботі законодавця та неухильному дотриманню законодавчих норм усіма суб'єктами правових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Філософія права : навчальний посібник / [О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
2. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти) / Є. О. Харитонов. – Одеса : Фенікс, 2008. – 464 с.
3. Алексеев С. С. Право : азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : «Статус», 1999. – 712 с.
4. Актуальні проблеми методології приватного права : колективна монографія / [за заг. ред. О. Д. Крупчана]. – К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПРН України, 2005. – 266 с.
5. Цивільне право України: [підруч. : У 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.
6. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн : [навчальний посібник (курс лекцій)] / С. І. Шимон. – К. : КНЕУ, 2004. – 220 с.